

УДК 341.231.14(094.5)

Є.Б. ТІТОВ, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

СИСТЕМА УНІВЕРСАЛЬНИХ МІЖНАРОДНИХ АКТІВ ПО БОРОТЬБИ З КАТУВАННЯМИ ТА ІНШИМИ ФОРМАМИ НЕГУМАННОГО ПОВОДЖЕННЯ

Ключові слова: захист прав людини, універсальні міжнародні стандарти, катування, жорстоке поводження, негуманне поводження

Проблема дотримання фундаментальних прав і свобод людини, характерна, тією чи іншою мірою, для всіх регіонів світу, у даний час зберігає глобальний характер. На цьому тлі міжнародно-правове співробітництво держав є одним з найбільш дієвих способів її комплексного вирішення. Дослідженням зазначеної проблематики свого часу займалися безліч зарубіжних (у тому числі: Я. Броунлі, Е. Бредлі, Б. Бутрос-Галі, Х.-П. Гассер, Д. Гомьєн, М. Дженіс, Л. Зваак, Р. Кей, Ж. Пікте, Д. Руже, Д. Харріс) і вітчизняних (у тому числі: І.П. Блищенко, Р.Л. Бобров, Л.Н. Галенська, І.І. Карпець, І.І. Лукашук, А.П. Мовчан, А.І. Полторак, П.С. Ромашкін, А.Н. Талалаєв, О.І. Тиунов, А.Н. Трайнін, С.В. Черніченко, Л.Н. Шестаков, М.Л. Ентін) учених. Однак справедливим буде твердження про те, що у роботах зазначених авторів проблема захисту від катувань і жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження та покарання, розглядалася фрагментарно і опосередковано, в контексті комплексного дослідження міжнародних механізмів захисту прав людини. Цей факт обумовлює доцільність розгляду проблеми міжнародно-правового захисту від катувань та інших форм негуманного поводження як самостійного об'єкту дослідження.

Актуальність такого дослідження також обумовлена тим, що у даний час проблема

катувань і жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження і покарання представлена у декількох аспектах. Серед них катування у формі прямого фізичного та психологічного впливу на людину, а також нелюдське поводження з особами позбавленими волі.

Слід зазначити, що з середини ХХ-го століття чимало зусиль було витрачено державами на розробку та реалізацію міжнародних стандартів захисту прав людини. Ці зусилля знайшли свій прояв у формуванні масштабної системи таких стандартів. Говорячи про масштабність зазначеної системи, відзначимо, що вона включає в себе норми універсального, регіонального, субрегіонального та локального характеру, які органічно доповнюють, підсилюють, а іноді і дублюють одна одну, формуючи тим самим, ефективний міжнародно-правовий механізм забезпечення, захисту і відновлення прав людини. В рамках даної системи, в числі інших, містяться і стандарти у сфері протидії катуванням та іншим формам негуманного поводження.

Ця стаття присвячена систематизації універсальних міжнародних стандартів у сфері протидії катуванням та іншим формам негуманного поводження, а також оцінці їхнього змісту, особливостей та юридичної сили. Починати таке дослідження, на наш погляд, слід, керуючись хронологічними критеріями, які дозволять отримати уявлення про еволюцію системи міжнародних норм щодо боротьби з катуванням та іншими формами негуманного поводження. Такий підхід передбачає розгляд від загального до окремого, від захисту прав людини в цілому до забезпечення права на захист від катувань та інших форм негуманного поводження.

Активна розробка міжнародно-правових норм, присвячених правам людини, почалася після II Світової війни. Початок цієї роботи пов'язують із створенням Організації Об'єднаних Націй. Як зазначив А.П. Мовчан, «Статут ООН поставив перед Організацією задачу сприяння загальній повазі і дотриманню прав людини...» [1, с.40]. Аналогічно з цього пи-

тання висловлювався І.І. Лукашук: «...в роки Другої світової війни антигітлерівська коаліція істотно зміцнила нормативну основу універсального міжнародного права, перш за все, в результаті прийняття Статуту ООН...» [2, с.138]. А Х.-П. Гассер і зовсім назвав Статут ООН «Конституцією міжнародного співтовариства» [3, с.10].

У ст.1 Статуту ООН основною метою організації названо міжнародну співпрацю у захоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод [4, с.8]. Розвиваючи цю норму ст.55 Статуту ООН закріпила, що всі прийняті в рамках ООН правові акти повинні сприяти загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії [4, с.27]. Інакше кажучи, Статут ООН закріпив принцип дотримання прав людини, що створило основу для подальшого розвитку цього напрямку міжнародної нормотворчості.

Наступний крок у забезпеченні основних прав і свобод людини пов'язаний з прийняттям Статуту Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн осі 1945 р. На підставі цього документу почав свою роботу Нюрнберзький процес, в ході якого міжнародне співтовариство засудило факти катувань і нелюдського поводження щодо військовополонених і цивільного населення, що мали масовий характер у ході II Світової війни (пізніше це було відображено у вироку Міжнародного військового трибуналу [5]).

Таким чином, Статут ООН, Статут Міжнародного військового трибуналу і винесений ним Вирок створили основу для більш детальної розробки міжнародно-правових норм у сфері захисту прав і свобод людини у цілому і захисту від негуманного поводження зокрема.

Перелік прав людини, поставлених під захист міжнародного права, вперше розкрила Загальна декларація прав людини, прийнята Резолюцією 217 А (III) ГА ООН від 10.12.1948 р. Одна із статей Декларації закріпила, що її мета – визнання гідності, властивої усім чле-

нам людської сім'ї [6, с.21], інша, що ніхто не повинен зазнавати катувань, або жорстокого, нелюдського, чи такого, що принижує його гідність, поводження і покарання [6, с.23]. Ці положення нерозривно пов'язані з основними правами людини, закріпленими у Декларації, в першу чергу з правом на життя, свободу та особисту недоторканність, заборону рабства, рівністю всіх перед законом, свободою пересування і вибору місця проживання. Таким чином, проголосивши заборону катувань і жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання, Загальна декларація прав людини визначила вектор для подальшого міжнародно-правового співробітництва держав у цій спеціалізованій сфері, яке отримало відображення у подальших міжнародно-правових актах і національному законодавстві більшості держав світу.

Вплив Декларації 1948 р. на подальшу розробку міжнародно-правових документів в галузі захисту прав людини незаперечний, але її значення дослідники оцінюють по-різному. Так, А.Я. Островський вважає, що значення цього документу часто сильно перебільшується [7, с.61], а С.В. Бородін і Є.Г. Ляхов, відзначають у ній відсутність гарантій реального здійснення проголошених прав [8, с.146]. У свою чергу О.І. Тіунов (і ми схильні з ним погодитися), зазначав: «Загальна декларація прав людини, разом зі Статутом ООН, здійснила величезний вплив на подальшу нормотворчу (законодавчу і договірну) діяльність держав у сфері прав людини...» [9, с.5]. Свідченням правильності даної позиції, безперечно, виступає той факт, що заявлені у Декларації положення, у подальшому отримали неодноразове підтвердження у безлічі міжнародно-правових актів.

До таких актів слід віднести Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими 1955 (далі – Правила 1955 р.). У 1977 р. сфера дії Правил була розширена і поширена, зокрема, на осіб, які утримуються під вартою під час попереднього слідства [10, с.41].

Відзначимо, що, не дивлячись на рекомендаційний характер, даний документ виділив

ряд важливих положень: по-перше – закріпив принципи і норми поведження з різними категоріями ув'язнених, осіб що найчастіше піддаються негуманному поводженню в силу їхнього залежного становища; по-друге – комплексно сформулював базові підходи до регулювання даної сфери визнані ООН; і, по-третє – встановив заборону на застосування жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів покарань. Таким чином, Правила 1955 р., закріпили ставлення ООН до проблеми захисту ув'язнених від негуманного поводження і цим, на наш погляд, вплинули на формування аналогічного підходу до даної проблеми у всього міжнародного співтовариства.

Більш значна, роль у розвитку згаданих міжнародних стандартів дісталася Міжнародному пакту про громадянські і політичні права 1966 р. (далі – Пакт 1966 р.). Дублюючи окремі норми Декларації 1948 р., Пакт 1966 р., проте, регулює проблему захисту від катувань та інших форм негуманного поводження більш чітко і однозначно.

Про це свідчить, наприклад, ст.7 Пакту, яка доповнює ст.5 Декларації заборонаю проводити над ким-небудь без його вільної згоди медичні або наукові дослідження (на думку А.П. Мовчана, дана заборона стала наслідком Нюрнберзького процесу [11, с.96]). Характерно, що Пакт 1966 р. встановив абсолютний характер заборони на застосування катувань та інших форм негуманного поводження, про що свідчить його 4 стаття [12]. А ст.10 Пакту, закріпила імператив: «Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і повагу гідності, властивої людській особистості» [12].

Одночасно слід визнати, що загальним недоліком Декларації 1948 р. та Пакту 1966 р. є відсутність в них визначення катування та жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження і покарання. Зазначений недолік притаманний також Конвенції про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р. У цьому документі застосування до членів будь-якої расової групи або груп

«...катувань, або жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність поводження та покарання...» [6, с.108] розглядається як одна з ознак «злочину апартеїду» але не містить визначення цих понять.

Вперше визначення катування було дано в Декларації про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, прийнятої Резолюцією 3452 (XXX) ГА ООН від 09.12.1975 р. (далі – Декларація 1975 р.). Це визначення визнало катуванням «...будь-яку дію, за допомогою якої людині навмисно заподіюється сильний біль або страждання, фізичне чи розумове, з боку офіційної особи або за її підбурювання з метою отримання від неї або від третьої особи інформації або зізнань, покарання її за дії, які вона вчинила або у скоєнні яких підозрюється, або залякування її чи інших осіб...» [13, с.47]. Також Декларація 1975 р. розмежовує катування і жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження чи покарання, встановлюючи, що катування розуміється як «посилений і навмисний вид» останнього [13, с.47]. Значення цих положень для боротьби з катуваннями та іншими формами негуманного поводження складно переоцінити, навіть з урахуванням рекомендаційного характеру Декларації.

Наступним міжнародно-правовим актом що містить заборону на застосування катувань став Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Резолюцією 34/169 ГА ООН від 17.12.1979 р. (далі – Кодекс 1979 р.). Зазначений документ містить спеціальну норму що забороняє здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-якої дії, яка представляє собою катування або інші жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поводження та покарання [14, с.159]. Характерно, що формулювання Кодексу 1979 р. відтворюють заборону катувань, сформульовану у Декларації 1975 р.

Подібно Кодексу 1979 р., заборона на катування та інші форми негуманного поводження була сформульована у Принципах медичної етики, що стосуються ролі праців-

ників охорони здоров'я щодо захисту ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження і покарання, прийнятих Резолюцією 37/194 ГА ООН від 18.12.1982 р. Принципи заборонили лікарям в будь-якій формі брати участь у катуваннях та інших формах негуманного поводження [13, с.67], але при цьому не надали самостійного визначення подібних дій. З чого випливає очевидний висновок, що заборона, закріплена у цьому документі, спиралася на весь комплекс міжнародно-правових актів створених до моменту його прийняття.

Більш розгорнуте визначення, поняття катування отримало у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, прийнятої 10.12.1984 р. (далі – Конвенція 1984 р.). В основу цієї конвенції були покладені перероблені положення Декларації 1975 р., проте, на відміну від останньої, Конвенція 1984 р. (в силу своєї договірної природи) має не рекомендаційний, а обов'язковий характер, що значно посилює її правозастосовчий потенціал. Найбільш цінними, положеннями Конвенції 1984 р. є: а) визначення катування (доповнене порівняно з Декларацією 1975 р., визнанням в якості такої дій, вчинених у зв'язку з дискримінацією) (ст.1 [15]); б) розширення кола суб'єктів вчинення катування (за рахунок третіх осіб, які вчиняють відповідні дії з відома або мовчазної згоди державної посадової чи іншої особи виступаючої в офіційній якості) (ст.1 [15]); в) заборона використання в якості виправдання для катувань або інших форм негуманного поводження будь-яких виняткових обставин (наприклад, стану чи загрози війни, внутрішньої політичної нестабільності або будь-якого іншого надзвичайного стану) (ст.2 [15]); г) неможливість використовувати як виправдання катувань наказу вищого начальника або державної влади (ст.2 [15]); г) зобов'язання встановити у національному законодавстві покарання за катування, участь, співучасть, підбурювання і намір їх вчинити як за кримінальний злочин з

урахуванням їх важкого характеру (ст.ст.4, 7 [15]); д) зобов'язання включати положення про заборону застосування катувань у посадові правила або інструкції співробітників правоохоронних органів, медичного персоналу та інших осіб, які в силу своїх службових обов'язків можуть мати відношення до утримання під вартою і допитів позбавлених свободи осіб (ст.10 [15]); є) визнання об'єктом злочину, будь-якої особи, яка з будь-яких причин, законно чи незаконно, позбавлена волі (ст.ст.10–13, 15 [15]); ж) зобов'язання систематично розглядати правила, інструкції, методи і практику ведення допиту, а також умови утримання під вартою і поводження з особами, підданими будь-якій формі обмеження або позбавлення волі, з тим, щоб не допускати жодних випадків катувань (ст.11 [15]); з) зобов'язання дотримуватися і забезпечувати право жертви катувань на подачу скарги і її швидкий і неупереджений розгляд (ст.13 [15]).

Окремої уваги заслуговують положення ст.ст.3 і 5 Конвенції 1984 р. Стаття 3, закріплює, що жодна держава-учасниця не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо існують серйозні підстави вважати, що їй (особі) може загрожувати там (в запитуючій державі) застосування катувань [15]. А ст.5 – стосується обов'язку держави, у разі відмови видати особу, що скоїла злочин, провести власне розслідування з метою притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності відповідно до власного законодавства [15]. На жаль, Конвенція 1984 р. прийнята пізніше Декларації 1975 р., на відміну від останньої не торкнулася питання розмежування понять «катування» і «жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження і покарання», що створює певні труднощі у її застосуванні.

У розвиток положень Пакту 1966 р. Резолюцією 43/173 ГА ООН від 09.12.1988 р. був прийнятий Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі (далі – Звід принципів 1988 р.). Будучи елементом «м'якого» міжнародного права, Звід принципів 1988 р., тим не менш,

узагальнив накопичений міжнародно-правовий досвід у сфері боротьби з катуваннями та закріпив ряд фундаментальних ідей спрямованих на забезпечення захисту від катувань та інших форм негуманного поводження [14, с.319–323].

Так само заборона на застосування катувань та інших форм негуманного поводження закріплена у Конвенції про права дитини 1989 р. А саме: ст.37 Конвенції встановлює, що держави-учасники зобов'язані забезпечувати, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження та покарання [16, с.48], а ст.39 – що держави зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для того, щоб сприяти фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, що стала жертвою катувань або будь-яких інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження та покарання [16, с.49].

Пізніше, Резолюцією 45/111 ГА ООН від 14.12.1990 р., були прийняті Основні принципи поводження з ув'язненими, в п. 5 яких було проголошено: «...усі ув'язнені користуються правами людини і фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і Факультативному протоколі до нього, а також такими іншими правами, які викладені в інших пактах Організації Об'єднаних Націй» [14, с.129–131].

В останні десятиліття триває активна робота міжнародних норм «м'якого» права, спрямованих на попередження і припинення катувань та інших форм негуманного поводження. Зокрема, цьому питанню приділено увагу у Віденській декларації і програмі дій 1993 р., прийнятій на II Всесвітній конференції з прав людини. Дана декларація розглядає катування і жорстокі, нелюдські та принижують гідність, види поводження та покарання, в якості перешкод на шляху повного здійснення всіх прав людини [16, с.101–102].

У 1994 р. міжнародною неурядовою організацією Penal Reform International представлено Практичний посібник з ефективного застосування міжнародних тюремних правил (далі – Керівництво 1994 р.). Цей документ дав розширене тлумачення Правил 1955 р. Керівництво 1994 р. побудовано на принципі дотримання прав ув'язнених, притаманних кожній людині без винятку, у тому числі і права «...на свободу від катування або іншого поганого поводження...» [17]. Найбільш важливим досягненням Керівництва, є критерії, жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання викладені в ньому. На думку авторів, поводження є жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність, якщо воно: «а) невідповідне здійсненому акту або цілі підтримки дисципліни і передбаченого режиму; б) нерозумно; с) не є необхідним; d) довільне; е) викликає невинуваті біль і / або страждання» [17].

Останнім на сьогодні міжнародно-правовим актом, присвяченим досліджуваній проблемі є Принципи ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видів поводження і покарання 2000 р. (далі – Принципи 2000 р.). У цьому документі описані процесуальні процедури встановлення фактів і розслідування цього виду злочинів.

Зокрема, у Принципах 2000 р. в якості одного з необхідних процесуальних заходів розглядається «оперативне та ефективне розслідування скарг та повідомлень про катування або жорстоке поводження» [18, с.263]. З метою припинення такого роду злочинів даний документ закріпив наступне: 1) особи, підозрювані у вчиненні таких злочинів відсторонюються від будь-якої посади, що забезпечує їм контроль або владу, щодо позивачів, свідків та їхніх сімей, а також осіб, які проводять розслідування [18, с.263]; 2) у випадках, коли в рамках національних кримінально-процесуальних процедур не вдається провести повне і об'єктивне розслідування фактів катувань, розслідування може бути організовано за допомогою незалежної комісії [18, с.263];

3) можливість залучати медичних експертів (за умови дотримання ними сформульованих в Принципах критеріїв діяльності) [18, с.263].

Підводячи підсумок статті, зазначимо, що у ній нам вдалося окреслити коло міжнародно-правових актів які складають систему універсальних норм спрямованих на міжнародну боротьбу з катуваннями та іншими формами негуманного поводження. Водночас ми встановили, що роль перелічених у статті стандартів у протидії катуванням не однакова (у першу чергу в силу юридичної природи і цілей кожного з них). Це дозволило класифікувати розглянуті у статті норми за ознакою їхньої юридичної сили і сфери застосування, у результаті чого було отримано наступні групи норм:

1 група – *обов'язкові норми загального характеру* (Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р.);

2 група – *обов'язкові норми галузевого характеру* (Статут Міжнародного Військового Трибуналу 1945 р.; Вирок Міжнародного Військового Трибуналу 1946 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.; Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.; Конвенція про права дитини 1989 р.);

3 група – *обов'язкові норми спеціального характеру* (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1984 р.);

4 група – *рекомендаційні норми загального характеру* (Загальна Декларація прав людини 1948 р.; Віденська декларація і програма дій 1993 р.);

5 група – *рекомендаційні норми галузевого характеру* (Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими 1955 р.; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р.; Звід принципів захисту усіх осіб, що піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі 1988 р.; Основні принципи поводження з ув'язненими 1990 р.; Практичний посібник з ефективного застосування міжнародних тюремних правил 1994 р.);

6 група – *рекомендаційні норми спеціального характеру* (Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1975 р.; Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я щодо захисту ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 1982 р.; Принципи ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання 2000 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мовчан А. П. Международная защита прав человека (Всеобщая декларация и проекты Пактов о правах человека) / под ред. Тункина Г. И. – М. : Госюриздат, 1958. – 166 с.

2. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / Лукашук И. И. – М. : Изд-во «Спарк», 1997. – 332 с.

3. Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право. Введение / Гассер Х.-П. – М. : МККК, 1995. – 125 с.

4. Действующее международное право : учеб. пособие для студентов и аспирантов, изуч. междунар. Право : в 3 т. / сост.: Колосов Ю. М., Кривчикова Э. С. – М. : Изд-во Моск. независимого ин-та междунар. права, 1996. – Т. 1. – 859 с.

5. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: сб. материалов : в 7-ми т / под общ. ред. Р. А. Руденко. – М. : Госюриздат, 1957–1961.

6. Права человека. Сборник международных документов / сост. Шестаков Л. Н. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1986. – 232 с.

7. Островский А. Я. ООН и права человека / Островский А. Я. – М. : Изд-во «Международные отношения», 1968. – 192 с.

8. Бородин С. Б., Ляхов Е. Г. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью / Бородин С. Б., Ляхов Е. Г. –

М. : Изд-во «Международные отношения», 1983. – 200 с.

9. Тиунов О. И. Международное гуманитарное право / Тиунов О. И. – М. : Изд. гр. «НОРМА-ИНФРА-М», 1999. – 328 с.

10. Бутрос-Гали Б. Организация Объединенных Наций и права человека / Бутрос-Гали Б. – М. : ООН, «Права человека», 1995. – 176 с.

11. Мовчан А. П. Права человека и международные отношения / Мовчан А. П. – М. : Наука, 1982. – 144 с.

12. Пакт о гражданских и политических правах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

13. Международные соглашения и рекомендации Организации Объединенных Наций в области защиты прав человека и борьбы с преступностью : сборник международных документов. Вып.1. – М. : Акад. МВД СССР, 1989. – 172 с.

14. Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – ООН, Нью-Йорк, отпечатан в типографии МВД России, 1992. – 334 с.

15. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/torture.shtml.

16. Действующее международное право. Т. 2 / сост. Колосов Ю. М., Кривчикова Э. С. – М. : Изд-во Московск. независимого ин-та международного права, 1997. – 832 с.

17. Как заставить стандарты работать. Практическое руководство по эффективному применению международных тюремных правил. – М. : Penal Reform International, изд. «Права человека», 1998. – 208 с.

18. HR/P/PT/8/Rev.1. Istanbul Protocol: Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment / Office of the High Commissioner for Human Rights. – New York; Geneva: UN, 2004. – X, 76 p. – (Professional Training Series, ISSN 1020-1688; 8/Rev.1) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training8Rev1en.pdf>.

Титов Є. Б. Система універсальних міжнародних актів по боротьбі з катуваннями та іншими формами негуманного поводження / Є. Б. Титов // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 383–389 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_64.pdf

Розглядаються, аналізуються та систематизуються універсальні міжнародні стандарти (обов'язкового та рекомендаційного характеру) по боротьбі з катуваннями та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючому гідність поводженням чи покаранням.

***

Титов Е.Б. Система универсальных международных актов по борьбе с пытками и другими формами не гуманного обращения

Рассматриваются, анализируются и систематизируются универсальные международные стандарты (обязательного и рекомендационного характера) по борьбе с пытками и другими жестокими, бесчеловечными или унижающими достоинство видами обращения и наказания.

***

Titov E.B. A System of Universal International Acts to Combat Torture and Other Forms of Inhumane Treatment

This article discusses, analyzes and systematized universal international standards (mandatory and recommender character) in the fight against torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.